ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਹਾਂਨਾਇਕ—ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

—ਪ੍ਰੋ. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਹਕੂਮਤ-ਪੁਜਾਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਮ ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਜਿਹੜੀ 27 ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਰੰਗ-ਜਗਤ ਕੋਲੋਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਗਤ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਜਿਊਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਆਦਿ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਅਤੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸਦਾ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਸਤੰਬਰ, 1929 ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਮੱਧਵਰਗ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਰੱਜਿਆ-ਪੁੱਜਿਆ, ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ-ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹਾਮੀ ਅਤੇ ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੇੜਿਉਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਰਚਿਤ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ' ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਆਗੂਆਂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ, ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਦੇਵ ਰਾਜ ਚਾਨਣਾ, ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਆਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਘਰ ਵਿਚ ਉਸਰ ਰਹੇ ਇਸ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਮਾਹੌਲ ਸਦਕਾ ਹੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ ਦੇ ਐਕਟੀਵਿਟੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੋਲ ਸੀ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਵੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਸੋਚ ਬਦਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਕਿਰਤੀ-ਕਾਮਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਬੁੱਧਵਾ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜ਼ਹੀਨ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਹੱਥ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਸਫ਼ਾਈ ਸੇਵਕਾਂ ਵਾਲਾ ਝਾੜੂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੋ ਨਿਬੜੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਹੀ ਝੰਜੋੜ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1955 ਵਿਚ ਨੰਗਲ ਵਿਖੇ ਜਦ ਰੂਸੀ ਨੇਤਾ ਬੁਲਗੈਨਿਨ ਤੇ ਖਰੁਸ਼ਚੋਵ ਦੀ ਆਮਦ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵੱਲੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਰੂਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਉੱਠੀ ਤੇ ਇਹ ਬੇਚੈਨੀ ਓਦੋਂ ਤਕ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇਣ ਆਏ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਆਮ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਨਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਰਤ ਪੱਖੀ ਸੋਚ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਉੱਠੀ ਸੀ ਕਿ ਹੈਂਕੜਬਾਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਗਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਰਤੀ-ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਰਹੀ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਗ਼ੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਦਕਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਚਰ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦੈ।

ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਲੋਕ ਹਮਦਰਦ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਅਨੋਖੇ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਨਾਂ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਨ 1969-70 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਮੋੜ ਆਇਆ ਕਿ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਦਾ ਬਿੰਬ ਅਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਰੰਗਕਰਮੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਾ-ਜਗਤ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ

ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਅਸਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਕਰੋੜਾਂ ਹੀ ਕਿਰਤੀ-ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਵਰਗੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਲਾ-ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਪਟਾ ਤੇ ਇਪਟਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਡਰਾਮਾ-ਸਕੁਐਡਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਆਮ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਖ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਸ਼ਿੱਦਤ, ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸ਼ਿੱਦਤ, ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਇਪਟਾ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਡਰਾਮਾ ਸਕੁਐਡਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕਪੱਖੀ ਤੇ ਲੋਕਮੁਖੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਦੇਣ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਗੁਣ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ, ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਸਤੂ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।

ਇਹ ਰੰਗਮੰਚੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਐਨੇ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ, ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਨਾ ਲਾਈਟ ਤੇ ਸਾਊਂਡ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਮੰਚ-ਥੜ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਗੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਬਣਾਉਣਾ ਪੈਣਾ। ਦਰਸ਼ਕ ਕਿਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡੂੰਘੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਕੱਚਿਆਂ ਕੋਠਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਉੱਤੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਰੰਗ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅਣਹੋਣੀ ਨੂੰ 'ਹੋਣੀ' ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਲਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਲਿਆ ਕਿ ਦੋ-ਦੋ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਰਸ਼ਕ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੀ ਹੀ ਤੁਰਦੀ-ਫਿਰਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵੀ ਸਫ਼ਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਨਾਟਕ ਮੰਚ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਏ। ਰੌਸ਼ਨੀ

ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜਾਦੂਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡੇ। ਹਾਂ, ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪੱਛਮੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਣ ਵਿਚ ਕਦੇ ਫੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ।

ਇਤਨੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਕਰਨਾ ਹਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਰੰਗਕਰਮੀ ਦੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ (ਕਮਿਟਮੈਂਟ) ਹੋਵੇ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਸੀ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰੰਗਮੰਚ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਸਮੂਹ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵੈਮਾਣ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉੱਘਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕਹਿਣ ਦਾ ਜੇਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਧੁਨ ਉਡੀਕਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਤਰੰਗਾਂ ਛੇੜੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਪੋਟਿਆਂ ਤੇ ਸੁਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਕੋਈ ਫ਼ਾਸਲੇ ਕੋਈ ਲੀਕ ਨਹੀਂ।" ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਮੁਤਾਬਕ "ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣਨ ਲਈ 'ਸਿੰਘ ਗਰਜਨਾ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ।"

ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਅਧੀਨ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲੀਆਂ ਤੇ ਇਹ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤੀ

ਕਰੋਪੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਐਮਰਜੰਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਦਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ 'ਤਖ਼ਤ ਲਾਹੌਰ' ਖੇਡਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਡਿਕਟੇਟਰ ਆਯੂਬ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਤਾਨਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਐਮਰਜੰਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਖੇਡਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦੱਸਣ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ 9 ਸਤੰਬਰ, 1975 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਨਾਟਕ ਕਲਾ-ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ 11 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ 311-2 ਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਡਿਸਮਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮਿਲ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 17 ਸਤੰਬਰ, 1976 ਨੂੰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬਦੁੱਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਟੇਜ ਉੱਤੋਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬਦੁੱਲਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀਰਾ' ਕਹਿ ਕੇ 'ਸਾਬਾਸ਼' ਦਿੱਤੀ ਪਰ 21 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਫੜ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖੇਮਕਰਨ ਨੇੜੇ ਰੇਲਵੇ ਪੁਲ ਹੇਠਾਂ ਤਿੰਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਜਦ 1981 ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਇਕ ਹੌਲਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਆਪਣੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਹੌਲਦਾਰ ਨਾਲ ਥਾਣੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਾ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਖੜੋਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾ-ਧਰਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤੀ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਣਥੱਕ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ-ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅੱਜ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਰੰਗਕਰਮੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹੰਸਾ ਸਿੰਘ ਨਵਚਿੰਤਨ ਕਲਾ ਮੰਚ ਬਿਆਸ, ਹਰਕੇਸ਼ ਚੌਧਰੀ ਲੋਕ ਕਲਾ ਮੰਚ ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ, ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਦਾਕਾਰ ਮੰਚ ਮੋਹਾਲੀ, ਅਨੀਤਾ-ਸ਼ਬਦੀਸ਼ ਸੁਚੇਤਕ ਰੰਗਮੰਚ ਮੋਹਾਲੀ, ਮਾਸਟਰ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਆਰਟ ਸੈਂਟਰ ਸਮਰਾਲਾ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਚੇਤਨਾ

ਕਲਾ ਮੰਚ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ, ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਦੀਪ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਲਾਮੰਚ ਬੋਹਾ (ਮਾਨਸਾ), ਹਰਿੰਦਰ ਦੀਵਾਨਾ ਚੇਤਨਾ ਕਲਾਮੰਚ ਬਰਨਾਲਾ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਲੋਕ ਕਲਾ ਮੰਚ ਮਾਨਸਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗਕਰਮੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਏ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯੋਧੇ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਰੰਗਮੰਚ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਸਤੇ ਦਰ 'ਤੇ ਪੁਸਤਕ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਫ਼ਿਲਮੀ ਅਦਾਕਾਰ ਸਵਰਗੀ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ 'ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ' ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਅਧੀਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕੀਮਤ ਵਜੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਵਾਲੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਮੇਲਿਆਂ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਭਰਪੂਰ ਰੋਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਅੱਗੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹਾਂ।